

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10

### Ο ελληνισμός στην Ανατολή των ρωμαϊκών χρόνων

Οι ελληνόφωνες επαρχίες του ανατολικού τμήματος (Pars Orientis ή Pars Graeca) της παγκόσμιας αυτοκρατορίας των Ρωμαίων είχαν μια πραγματικά λαμπρή πολιτιστική ζωή. Μέσα στο ευρύ αυτό όλον, που εκτεινόταν από την Ιλλυρία μέχρι τα πέρατα των Αρμενίων και των Πάρθων, και από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι το Σουδάν, ξεχωρίζουν τρία κέντρα όπου η ελληνική παιδεία γνώρισε έναν πραγματικό «χρυσό αιώνα» – η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια και η Μικρά Ασία. Η εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αποτελεί πράγματι μια κεφαλαιώδη περίοδο στην ιστορία της Ελλάδας, χάρη στο ευρύ φάσμα της πολιτισμικής δημιουργικότητας που εκδηλώνεται στον τομέα των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών, αλλά και χάρη στον θεωρητικό στοχασμό που αναπτύσσεται πάνω στα χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού. Οι Έλληνες της κλασικής εποχής αντιλαμβάνονταν την ενότητά τους αποκλειστικά ως αντίδραση έναντι των βαρβάρων, και ο ελληνισμός οριζόταν τότε μόνο σε γλωσσικό επίπεδο – να μιλάει κανείς και να γράφει σωστά ελληνικά. Με τον Πλούταρχο, στις αρχές του 2ου αιώνα, πολύ περισσότερο από ό,τι με τον ρήτορα Ισοκράτη τον 4ο αιώνα π.Χ., η *παιδεία* γίνεται εξολοκλήρου ο ακρογωνιαίος λίθος του ελληνισμού.

Η εκπαίδευση παρέμενε κατά βάση ιδιωτική υπόθεση και εναπόκειτο στην επιλογή των γονιών. Η δράση όμως διακεκριμένων πλουσίων και των αυτοκρατόρων ως ευεργετών έδωσε

στα παιδιά τη δυνατότητα να επωφελούνται από τις γενναιόδωρες παροχές σιτιστικών και σχολικών ιδρυμάτων. Η ελληνική εκπαίδευση αφορούσε και τα κορίτσια, λιγότερο όμως από ό,τι τα αγόρια.

Για την ελληνική εκπαίδευση εντυπωσιακή είναι, κατά την ελληνιστική περίοδο και την εποχή της αυτοκρατορίας, η συνέχεια ως προς το περιεχόμενο. Οι κατά τόπους κοινωνικές ελίτ λάμβαναν διπλή κατάρτιση, αθλητική και πνευματική, πρώτα ως παιδιά στην παλαίστρα και στο σχολείο, κι έπειτα στο γυμνάσιο, που διατήρησε τη διπλή του αποστολή ως χώρος *άσκησης* του σώματος και του πνεύματος.

Χαρακτηριστικό της ελληνικής παιδείας κατά τον 2ο αιώνα είναι ότι «αναγεννάται», ευνοούμενη από φιλέλληνες αυτοκράτορες. Η λαμπρή αυτή «αναγέννηση των Ελλήνων» περιόριζε την εξάπλωση μιας καινούριας θρησκείας, του χριστιανισμού, που επρόκειτο να πολεμήσει τους Έλληνες ρήτορες και φιλοσόφους τως εθνικούς. Από τον 3ο αιώνα κυρίως και μετά, όσοι Έλληνες επιθυμούσαν να σταδιοδρομήσουν στη ρωμαϊκή διοίκηση και στον ρωμαϊκό στρατό μάθαιναν λατινικά, δεν έμπαιναν όμως στον κόπο, όπως κατά την ελληνιστική εποχή, να μάθουν άλλες γλώσσες, που τις μιλούσαν ωστόσο οι περισσότεροι σε ορισμένες επαρχίες, όπως τα αιγυπτιακά στην Αίγυπτο.

## Το πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης

Το εκπαιδευτικό σύστημα κατά την εποχή της Αυτοκρατορίας

- Τα ευεργετήματα για τα παιδιά

Στη ρωμαϊκή Δύση υπήρχαν σιτιστικά ιδρύματα με σκοπό να συ-

ντρέχουν μη προνομούχα παιδιά. Δημιουργήθηκαν με πρωτοβουλία των αυτοκρατόρων, αλλά και ιδιωτών, थेράπευαν προβλήματα σχετιζόμενα με τη γεννητικότητα και τη φιλάνθρωπη μέριμνα και αφορούσαν κυρίως τις πόλεις της Ιταλίας. Ο αριθμός των δικαιούχων, αγοριών και κοριτσιών, παρέμενε περιορισμένος. Το ίδρυμα του Πλίνιου του Νεότερου στο Κόμο κάλυπτε, από ό,τι φαίνεται, τις ανάγκες 100 αγοριών και 75 κοριτσιών. Στην ελληνική Ανατολή τα σιτιστικά ιδρύματα ήταν πιο σπάνια. Η παράδοση της δράσης των ευεργετών στις ελληνικές πόλεις αναγνώριζε, στην πραγματικότητα, τη λειτουργία σιτιστικών ιδρυμάτων μόνο σε ισότιμη βάση για τα παιδιά όλων των πολιτών. Κατά συνέπεια, η δημιουργία ενός τέτοιου πολυδάπανου σιτιστικού θεσμού και ιδρύματος (λατ. *alimenta*, ελλ. *τροφή*) ήταν αποκλειστικά έργο φιλελλήνων αυτοκρατόρων και πολύ πλούσιων ιδιωτών που δρούσαν ως ευεργέτες. Ο Αδριανός προίκησε την Αντινοόπολη, την οποία ίδρυσε στην Αίγυπτο το 130 μ.Χ., με ένα τέτοιο ίδρυμα. Ήταν μάλλον για όλα τα παιδιά, αρκεί να είχαν εγγραφεί στα μητρώα μέσα στη νόμιμη προθεσμία των τριάντα ημερών από τη γέννησή τους. Έχει επίσης διατυπωθεί η, μη επαληθεύσιμη, υπόθεση για την ύπαρξη παρόμοιου αυτοκρατορικού ιδρύματος στην Αθήνα. Οι δύο βέβαιες μαρτυρίες για τα ιδιωτικά ιδρύματα χρονολογούνται στον 2ο αιώνα. Πρόκειται για το ίδρυμα μιας γυναίκας, της Μηνοδώρας, στην πόλη Σύλλιον της Παμφυλίας, και το ίδρυμα του πάμπλουτου ευεργέτη Οπραμοά στην πόλη Ξάνθο της Λυκίας.

### ***Οι τιμές που αποδίδονται σε μια γυναίκα, τη Μηνοδώρα***

Η γερουσία και ο δήμος τιμούν την ιέρεια όλων των θεών, ισόβια ιεροφάντη και δεκαπρώτη Μηνοδώρα, κόρη του Μεγακλή, δημιουργό και γυμνασίαρχο για την παροχή του ελαίου, κόρη δημιουργού, δεκάπρωτου και γυμνασίαρχου για την παροχή του ελαίου, που συνεισέφερε εθελοντικά για την πατρίδα, στο

όνομα του γιου της Μεγακλή, 300.000 δηνάρια για την τροφή των παιδιών και που έδωσε επίσης εθελοντικά κατά τη διάρκεια της δικής της γυμνασιαρχίας, της δημιουργίας του γιου της, της δικής της δημιουργίας και της γυμνασιαρχίας της κόρης της, 85 δηνάρια για κάθε βουλευτή, 80 δηνάρια για κάθε μέλος της *γερουσίας*, 77 δηνάρια για κάθε *ἐκκλησιαστικόν*, 3 δηνάρια στις συζύγους αυτών, 9 δηνάρια σε κάθε πολίτη, 3 δηνάρια σε όσους δούλους απελευθερώνονται με τη συγκατάθεση των κυρίων τους, στους απελεύθερους και στους *παροίκους*. Η δέκατη φυλή των Μεαλειτιδίων ανήγειρε τούτο τον ανδριάντα.

*Inscriptiones Graecae ad res romanas pertinentes*, τόμ. III, αρ. 801, γαλλ. μτφρ. ελαφρά τροποποιημένη του Maurice Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Dioclétien*, Παρίσι 1995, σ. 253

Η γενναιοδωρία του Οπραμοά προς τα παιδιά της Ξάνθου, η οποία μας είναι γνωστή χάρη σε μια επιγραφή που χρονολογείται μετά το 152 (*SEG*, τόμ. 3, αρ. 1535) είναι διττή. Εκτός από τις παροχές για σίτιση, αφορούσε την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών. Είναι η μόνη πηγή που αναφέρει αρχαίο ίδρυμα για τα παιδιά, σιτιστικό και εκπαιδευτικό, και η μόνη που μαρτυρεί την ύπαρξη ιδρύματος για την «πρωτοβάθμια» εκπαίδευση κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Προβλέπει ότι ο Οπραμοάς θα διοικεί αυτοπροσώπως το ίδρυμα για τα δεκαέξι επόμενα χρόνια και ότι το κεφάλαιο θα μεταβιβαστεί στη συνέχεια στην πόλη Ξάνθο.

- *Η παρέμβαση των αυτοκρατόρων στη «δευτεροβάθμια» και την «ανώτερη» εκπαίδευση*

Την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας (509-27 π.Χ.) το κράτος είχε αφήσει τον τομέα της εκπαίδευσης στην ιδιωτική πρωτο-

βουλία. Μια ρήξη αρχίζει να εκδηλώνεται την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα με τη λήψη μέτρων ευνοϊκών για τους ξένους δασκάλους, και ιδιαίτερα τους Έλληνες, προκειμένου να τους προσελκύσουν στη Ρώμη: «Σε όσους ασκούσαν την ιατρική ή δίδασκαν τις ελευθέριας τέχνες στη Ρώμη, παραχώρησε το δικαίωμα του (Ρωμαίου) πολίτη, ώστε και αυτοί να μείνουν εγκατεστημένοι εκεί και άλλους να προσελκύσει (Σουητώνιος, *De vita Ceasarum, Julius*, XLII). Στο ίδιο πνεύμα, ο Αύγουστος αποφάσισε να εξαιρέσει τις ίδιες κατηγορίες καθηγητών από μια γενική απέλαση των ξένων. Με τον αυτοκράτορα Βεσπασιανό εφαρμόστηκε, το 74, μια πολιτική προνομίων που απάλλασσε τους δασκάλους από τα δημοτικά τέλη (*municipa*). Οι δασκαλοί της «δευτεροβάθμιας» και της «ανώτερης» εκπαίδευσης απαλλάσσονται καταρχάς μόνο από το φόρο για το ενδιαίτημα των στρατευμάτων, κι έπειτα από τα άλλα βάρη (επιτροπείας, γυμνασιαρχίας, αγορανομίας κ.ο.κ.). Η πολιτική αυτή δεν ήταν καθολική. Στην πραγματικότητα, τα προνόμια περιοριζόνταν πάντοτε σε ορισμένες κατηγορίες δασκάλων. Έτσι, ο Αντωνίνος Πίος περιόρισε τον αριθμό των δικαιούχων, ανάλογα με τον τύπο των πόλεων, σε δέκα, επτά ή πέντε γιατρούς, πέντε, τέσσερις ή τρεις ρήτορες ή γραμματικούς. Τα προνόμια που ενσωματώθηκαν στον Ιουστινιάνειο κώδικα άρχισαν να χάνουν την αξία τους από την εποχή του Καρακάλλα, ο οποίος τα παραχώρησε και στους σπουδαστές, ενώ ο Κωνσταντίνος τα παραχώρησε και σε πλήθος άλλα επαγγέλματα, τα οποία κρίνονταν απαραίτητα για τη δημόσια ωφέλεια. Οι αυτοκράτορες παρενέβαιναν όλως ιδιαιτέρως στην «ανώτερη» εκπαίδευση. Ο Αδριανός έκανε ενέργειες σε όλη την αυτοκρατορία προκειμένου να προσλάβει ή να απολύσει καθηγητές. Ο Μάρκος Αυρήλιος ίδρυσε το 176 τέσσερις έδρες φιλοσοφίας και μία ρητορικής στην Αθήνα. Κάθε μεγάλη φιλοσοφική σχολή, η πλατωνική, η αριστοτελική, η επικούρεια και η στωική, κατέλαβε και

μια έδρα. Ο Λιβάνιος εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να μεταβεί στην Αντιόχεια μόνο μετά από άδεια του αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας Ιουλιανός θα το επιβάλει ως κανόνα: για να δοθεί άδεια διδασκαλίας έπρεπε να συναινέσει το δημοτικό συμβούλιο και ο αυτοκράτορας. Το 425 ο αυτοκράτορας Θεοδοσίος Β΄ ίδρυσε το αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο στην Κωνσταντινούπολη. Η απόφασή του δεν κατέληξε βέβαια, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί, στη δημιουργία του πρώτου πανεπιστημίου με τη νεότερη σημασία του όρου. Επρόκειτο μάλλον για τη βούληση να συγκεντρωθούν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας δάσκαλοι που να συνδέονται με την εξουσία και στους οποίους απαγορευόταν κάθε ιδιωτική διδασκαλία.

• *Η διδασκαλία και οι ελληνικές πόλεις*

Στις πόλεις της αυτοκρατορίας συνεχίστηκε μια εξέλιξη που εμφανίστηκε κατά την ελληνιστική εποχή και αφορούσε τη χρηματοδότηση και τη λειτουργία δημόσιων σχολείων. Από ό,τι φαίνεται, η παρέμβαση περιοριζόταν στο «δευτεροβάθμιο» και το «ανώτερο» επίπεδο. Στην Αίγυπτο, ο πρώτος δάσκαλος «δευτεροβάθμιας» εκπαίδευσης (*γραμματικός*) που αμειβόταν για τα μαθήματά του από την πόλη, στη συγκεκριμένη περίπτωση την Οξύρυγχο, μαρτυρείται μόνο κατά τον 3ο αιώνα (Πάπυρος Οξύρυγχο, τόμ. XLVII, αρ. 3366). Η πρώτη δημοτική έδρα ρητορικής ιδρύθηκε στην Αθήνα για τον Λολλιανό τον Εφέσιο επί Αντωνίνου. Η Μικρά Ασία όμως συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη σχετική δραστηριότητα. Η συνήθεια γενικεύτηκε μετά τον εκχριστιανισμό της αυτοκρατορίας. Δημοτικές έδρες (ελλ. *πολιτικός θρόνος*, λατ. *schola publica* ή *municipalis*) μαρτυρούνται στην Κωνσταντινούπολη, τη Νικομήδεια, τη Νίκαια, την Αντιόχεια. Εντούτοις η ιδιωτική διδασκαλία δεν εξαφανίστηκε. Ο διορισμός σε δημόσια έδρα προϋπέθετε διαγωνισμό, κατά τον οποίο οι διαγωνιζόμενοι

έπρεπε να δείξουν το ταλέντο τους μπροστά σε κοινό αποτελούμενο από προύχοντες. Το δημοτικό συμβούλιο που διορίζε τους δασκάλους είχε και την εξουσία να ανακαλεί το διορισμό τους.

### Οι μαθητές και οι γονείς

#### • *Εκπαίδευση των αγοριών, εκπαίδευση των κοριτσιών*

Η εκπαίδευση ήταν κυρίως για τα αγόρια, αλλά η πρόσβαση των κοριτσιών σε αυτή μαρτυρείται ευρέως στις γραπτές πηγές (γραμματειακές επιγραφές και πάπυροι) και αρχαιολογικές πηγές (πήλινα αγγεία, ταφικά μνημεία, σαρκοφάγοι). Ορισμένες ηρωίδες ελληνικών μυθιστορημάτων είχαν πρόσβαση στην *παιδεία*. Ο Χαρίτων ο Αφροδισιέας παρουσιάζει την Καλλιρρόη ως νεαρή *πεπαιδευμένη* κόρη και ο Ηλιόδωρος τη Χαρίκλεια, που είχε ανατραφεί ανάμεσα στους λόγιους των Δελφών, ως κόρη σοφή. Το ίδρυμα του Οπραμοά για την πόλη Ξάνθου αφορούσε τόσο τα αγόρια (*παιῖδες*) όσο και τα κορίτσια (*παρθένοι*). Αφορούσε όλες τις νεαρές κόρες της Ξάνθου, σε αντίθεση με το ελληνιστικό ίδρυμα της Τέω. Νεαρές που πέθαναν παριστάνονται σε επιτύμβια ανάγλυφα να διαβάζουν ή να γράφουν, συχνά συντροφιά με δασκάλους. Οι σχετικές με την εκπαίδευση των κοριτσιών σκηνές πάνω σε σαρκοφάγους είναι σπανιότερες, αλλά γενικά τα κορίτσια απεικονίζονταν σπανιότερα σε σαρκοφάγους. Οι ελληνικές παπυρολογικές πηγές της Αιγύπτου μάς προσφέρουν πλήθος παραδείγματα, μαρτυρώντας την παρουσία κοριτσιών στο εκπαιδευτικό σύστημα και παρέχοντας τεκμήρια για την παιδεία ορισμένων γυναικών, ιδιαίτερα την ικανότητά τους να γράφουν μόνες τους επιστολές. Άλλες γυναίκες συντάκτριες επιστολών είναι γνωστές από ευρήματα από την έρημο της Ιουδαίας (πάπυροι) με την Ιουλία Κρισπίνα, και τη Βρετανία (σημερινή Μεγάλη Βρετανία), από το ρωμαϊκό οχυρό Βινδόλανδα (πινακίδες), με την Κλαυδία Σεβήρα.

Σαφής είναι η εντύπωση ότι η εκπαίδευση των γυναικών παρέμενε, όπως και κατά την ελληνιστική εποχή, περιορισμένη σε μια κοινωνική ελίτ. Κανονικά πρέπει όμως να ήταν ευρύτερα διαδεδομένη. Γνωρίζουμε πολύ μεγαλύτερο αριθμό εγγράμματων γυναικών από ό,τι στην ελληνιστική εποχή, γυναίκες που ορισμένες μπόρεσαν να προχωρήσουν στη διδασκαλία της φιλοσοφίας, όπως η Υπατία, μαθήτρια του Πλωτίνου, η οποία δίδασκε τον νεοπλατωνισμό στην Αλεξάνδρεια στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα. Πιθανόν όμως η διδασκαλία της να περιοριζόταν κυρίως στα μαθηματικά και στην αστρονομία.

Όσον αφορά τα ελληνικά ήθη, η αυτοκρατορική περίοδος χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση της αξίας που αποδιδόταν στην παιδευσιμότητα, προς όφελος του έρωτα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες.

#### • Οι γονείς

Ο ρόλος τους ποίκιλλε ανάλογα με την ηλικία των παιδιών. Δεδομένου ότι το «πρωτοβάθμιο» σχολείο βρισκόταν κοντά στην κατοικία της οικογένειας, το παιδί το επιτηρούσαν πιο εύκολα οι γονείς του. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε διόλου τους μαθητές να επιδίδονται σε αταξίες της ηλικίας τους. Πολλοί θα πρέπει να έκαναν σκασιαρχείο, όπως ο μαθητής στο μίμο του Ηρώνδα *Διδάσκαλος* (3ος αιώνας π.Χ.) ή να έβγαιναν το κερί από τις πινακίδες τους για να πλάσουν ζώα και ανθρωπάκια, όπως αναφέρει ένας σοφιστής του 2ου αιώνα, ο Λουκιανός ο Σαμοσατεύς. Το γεγονός ότι το «δευτεροβάθμιο» και το «ανώτερο» σχολείο βρισκόταν σε πολλές περιπτώσεις μακριά εξηγεί την αλληλογραφία ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά ή τους δασκάλους. Η ανάγνωση των επιστολών τους αποκαλύπτει μεγάλη ποικιλία καταστάσεων. Συναντάμε ασφαλώς και παιδιά που κατηγορούν τους γονείς τους ότι δεν τα στηρίζουν



υλικά ή ψυχολογικά στις σπουδές τους, αλλά κυρίως γονείς που ανησυχούν. Τις έγνοιες τους ίσως να τις προκαλούσε κατά κύριο λόγο ο φόβος μήπως το παιδί τους εγκαταλείψει την προσπάθεια για να απολαύσει τις χαρές της μεγάλης πόλης. Έτσι, πόλεις όπως η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια θεωρούνταν κατά τον 4ο αιώνα, την εποχή του Λιβάνιου, επικίνδυνες για τους σπουδαστές, με τους τόσους πειρασμούς για τους νέους που κατέφταναν εκεί από την αιγυπτιακή χώραν ή τις μικρές πόλεις της Αρμενίας, της Καππαδοκίας ή των άλλων ανατολικών επαρχιών. Ήταν όμως καθήκον των δασκάλων να επιβάλλουν την πειθαρχία στην τάξη τους, όπως αναφέρει ο Λιβάνιος, που «πολλές φορές ύψωσε τη φωνή και ζήτησε να αρπάξουν από το σβέρκο κάποιο απείθαρχο παιδί και να το πετάξουν έξω» [*Εἰς μαθητάς, Περὶ τοῦ λόγου* (III), 15].

• *Ο ρόλος του παιδαγωγού*

Είχε διπλό ρόλο, ως σύνδεσμος ανάμεσα στον μαθητή και τους γονείς του και ως εκπαιδευτής. Πράγματι, ο ρόλος του παιδαγωγού ως επόπτη που παραστέκεται σε αγόρια και κορίτσια κατά τη διάρκεια των σπουδών τους ενισχύθηκε από τις αρχές της ελληνιστικής εποχής. Η επιστολή μιας μητέρας, που διασώζεται σε πάπυρο της Οξυρύγχου του 2ου ή του 3ου αιώνα, κάνει το πορτρέτο ενός παιδαγωγού, του Έρωτα, που ήταν μάλλον δούλος. Πρέπει να δίδαξε στον νεαρό Έλληνα, τον Πτολεμαίο, τα στοιχειώδη και στη συνέχεια ανέλαβε να του βρει καινούργιο καθηγητή για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εφόσον ο Διογένης έφυγε με πλοίο για την Αλεξάνδρεια, κινούμενος αναμφίβολα από την προοπτική καλύτερης σταδιοδρομίας:

*Επιστολή μητέρας προς τον γιο της, σπουδαστή στην Οξυρύγχου*

Μη διστάζεις να μου γράφεις αν σου λείπει κάτι. Λυπήθηκα μαθαίνοντας από την κόρη του ότι ο επόπτης μας (καθηγητής),

ο Διογένης, έφυγε με πλοίο για την Αλεξάνδρεια. Λυπήθηκα γιατί του είχα απόλυτη εμπιστοσύνη, ξέροντας ότι είναι πρόθυμος να ασχοληθεί μαζί σου όσο μπορούσε. Θέλησα επίσης να μάθω νέα σου και να πληροφορηθώ τι διαβάζεις και μου απάντησε ότι διαβάζεις την έκτη ραψωδία [της *Ήλιάδας*]. Μου έδωσε για τον παιδαγωγό σου μια πολύ κολακευτική εικόνα, οπότε αφήνω σε εσένα, αγαπητό μου παιδί, και στον παιδαγωγό σου τη φροντίδα να επιλέξετε τον κατάλληλο δάσκαλο για να πηγαινείς στα μαθήματά του [...]. Τους χαιρετισμούς μου στον Έρωτα, τον αξιότιμο παιδαγωγό σου.

Πάπυρος της Οξυρύγχου, τόμ. VI, αρ. 930

Οι παιδαγωγοί μπορούσαν να είναι και γυναίκες, όπως μαρτυρεί ένας πάπυρος του 2ου αιώνα: η παιδαγωγός συνοδεύει μια νεαρή δούλη, την Πείνα, που μελετάει το τραγούδι (Πάπυρος της Οξυρύγχου, τόμ. L, αρ. 3555). Ο ρόλος τους μπορούσε να είναι πολύ σημαντικός, όπως μαρτυρεί η περίπτωση του παιδαγωγού Μαρδόνιου, σκυθικής καταγωγής, του οποίου το εγκώμιο πλέκει ο αυτοκράτορας Ιουλιανός: ο Μαρδόνιος είχε αναλάβει να «διαπαιδαγωγήσει τη μητέρα (του) με τα ποιήματα του Όμηρου και του Ησίοδου» και είχε μεταδώσει και στον ίδιο τις ουσιαστικές αλήθειες (*Μισοπάγων*, 352a-c).

## Το περιεχόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης

### Η πνευματική διδασκαλία

- Τα τρία επίπεδα διδασκαλίας

Από την ελληνιστική εποχή και μετά παρατηρείται εντυπωσιακή συνέχεια όσον αφορά τις ονομασίες και τα καθήκοντα των

δασκάλων (πρβλ. Κεφάλαιο 8). Στην «πρωτοβάθμια» εκπαίδευση επρόκειτο πάντα για τον *γραμματιστήν*, τον *γραμματοδιδάσκαλον* ή τον *διδάσκαλον*, στη δευτεροβάθμια για τον *γραμματικόν*, που αποκαλείται επίσης *διδάσκαλος*, ή τον *καθηγητήν* (τον ιδιωτικό επόπτη σπουδών). Ο δάσκαλος της «τριτοβάθμιας» εκπαίδευσης ήταν ο ρήτορας ή ο σοφιστής, αλλά και ο ιδιωτικός επόπτης σπουδών (*καθηγητής*). Στον κόσμο της διδασκαλίας κυριαρχούσαν πάντοτε οι άνδρες, μολοντί είναι γνωστά και ορισμένα ονόματα γυναικών, όπως η Υπατία και η Αιδεσία στην Αίγυπτο τον 4ο αιώνα. Μια προσωπογραφία από τη Χαουάρα (Φαγιούμ), που χρονολογείται πιθανώς στις αρχές του 1ου αιώνα, παρουσιάζει μια νεαρή *γραμματικήν*, ονόματι Ερμιόνη, με μάτια ζωηρά και λεπτά χαρακτηριστικά. Ο όρος *γραμματική* ορισμένες φορές εννοήθηκε με τη σημασία της εγγράμματης γυναίκας, αλλά είναι πιθανότερο να αποτελεί το θηλυκό του όρου *γραμματικός*. Μια ρωμαϊκή επιγραφή του Σερσέλ (Αλγερία), χρονολογούμενη στα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 3ου αιώνα, μας μιλάει για μια *grammatica*, όρος που δηλώνει κατά πάσα πιθανότητα επάγγελμα.

Η διαφορά κοινωνικού κύρους παραμένη ξεκάθαρη ανάμεσα στους δασκάλους της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τους δασκάλους των άλλων βαθμίδων, που έχαιραν μεγαλύτερης εκτίμησης, γίνεται μάλιστα εντονότερη από τον 4ο αιώνα και μετά. Στην ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οπότε πια όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι είναι Ρωμαίοι πολίτες, οι πρώτοι φέρουν το όνομα Αυρήλιος, που ήταν για τη μεγάλη μάζα, ενώ οι δεύτεροι το όνομα Φλάβιος, που έπαιρναν όλοι όσοι υπηρετούσαν τον αυτοκράτορα στη διοίκηση ή στο στρατεύμα.

• *Η μουσική και επαγγελματική εκπαίδευση*

Η εξέλιξη που σημειώθηκε κατά την ελληνιστική εποχή και ο επαγγελματικός χαρακτήρας της μουσικής εκπαίδευσης συνεχι-

στηκε. Οι μουσικοδιδάσκαλοι εξασκούσαν το ταλέντο τους στο σχολείο ή μεταβιβάζοντας την τέχνη τους στα παιδιά τους. Ο Δίων Χρυσόστομος κάνει λόγο για μαθητές που γίνονταν δεκτοί «σε μεγάλο αριθμό» σε μια σχολή. Επιγραφές μάς δίνουν τα ονόματα δυναστειών μουσικών. Στην Κόρινθο γνωρίζουμε τον αυλητή Τίτο Αίλιο Αυρηλιανό Θεόδοτο, που εκπαιδεύτηκε την εποχή του Αντωνίνου από «τον πατέρα του». Οι φημισμένοι δάσκαλοι κέρδιζαν άνετα τη ζωή τους, ενώ οι μουσικοί εύρισκαν εύκολα ευκαιρίες για να παίξουν, στις δημόσιες ή ιδιωτικές συναυλίες, στις θρησκευτικές εορτές ή στους μουσικούς διαγωνισμούς.

Τα νεαρά κορίτσια μπορούσαν να λάβουν μέρος σε ορισμένους μουσικούς διαγωνισμούς, κατ' αντίθεση προς τις παντρεμένες γυναίκες που αποκλείονταν. Μαρτυρείται η περίπτωση της Ηδέας από τις Τράλλεις, που νίκησε στους Δελφούς περί το 45 π.Χ., και ενός διαγωνισμού αποκλειστικά για κορίτσια στην Κόρινθο επί Αυγούστου.

Συμβόλαιο μαθητείας (*διδασκαλικῆς*), γνωστά χάρη στους ελληνικούς παπύρους της Αιγύπτου, μας πληροφορούν για τις τέχνες που αφορούσε αυτός ο τύπος επαγγελματικής κατάρτισης: τέχνη του υφαντουργού, του λαναρά, του κατασκευαστή καρφιών, του ψαθοποιού, του κουρέα προβάτων, του χτίστη, του ειδικού της ταχυγραφίας, του γιατρού και του αυλητή. Ένα συμβόλαιο του έτους 48 (Πάπυρος Φουάντ, τόμ. I, αρ. 48) διευκρινίζει ότι ο μαθητευόμενος υφαντουργός θα έχει τρεις μέρες αργίας το μήνα, ήτοι μία κάθε εβδομάδα, εφόσον η αιγυπτιακή εβδομάδα είχε δέκα ημέρες.

#### • Τα προγράμματα

Οι παιδαγωγικές πραγματείες που μας έχουν διασωθεί επιμένουν στο γεγονός ότι σκοπός της εκπαίδευσης ήταν η απόκτηση συγκεκριμένης παιδείας, που προορισμός της ήταν να διαμορφώσει έναν ορισμένο τύπο ανθρώπου, τον *πεπαιδευμένον*,

το καλλιεργημένο ον. Η *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού (τέλος του 1ου αιώνα) και η πραγματεία *Περί παιδων άγωγής* του Ψευδοπλουτάρχου (αρχές του 2ου αιώνα) ή οι *Λόγοι* του Λιβάνιου βεβαιώνουν από κοινού ότι το σχολείο σκοπό είχε να δημιουργήσει μια κοινότητα παιδείας.

### **Οι σκοποί της παιδείας**

Συνοψίζοντας, λοιπόν, λέω [...] ότι ένα είναι το πρώτο, το μεσαίο και το τελευταίο κεφαλαιώδες στοιχείο, η σοβαρή αγωγή και η παιδεία που υπακούει σε κανόνες, και τούτα λέω ότι ωθούν και βοηθούν προς την κατεύθυνση της αρετής και της ευδαιμονίας. Όσο για τα υπόλοιπα αγαθά, είναι ανθρώπινα, ασήμαντα και δεν αξίζει να τα αναζητάει κανείς. Η ευγενική καταγωγή είναι βέβαια καλό πράγμα, αλλά αγαθό των προγόνων. Ο πλούτος είναι πολύτιμος, αλλά κτήμα της τύχης, αφού πολλές φορές τον αφαιρεί από όσους τον έχουν [...]. Η δόξα είναι ασφαλώς αξιοσέβαστη, αλλά αβέβαιη. Το κάλλος είναι ασφαλώς αξιοζήλευτο, αλλά διαρκεί λίγο χρόνο. [...] Η δύναμη είναι ασφαλώς επιθυμητή, αλλά ευάλωτη στην αρρώστια και τα γηρατεία. [...] Η παιδεία όμως είναι το μόνο αθάνατο και θεϊκό από τα εντός μας αγαθά.

Πλούταρχος, *Ήθικά, Περί παιδων άγωγής* 5C,  
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1987

Τα σχολικά προγράμματα δεν υπέστησαν ουσιαστικές τροποποιήσεις. Ο συντηρητισμός του σχολείου ήταν δεδομένο που επέζησε κατά την ελληνιστική και την αυτοκρατορική εποχή. Μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε ορισμένες εξελίξεις. Έτσι, η διδασκαλία της γεωγραφίας έλαβε υπόψη της τη διεύρυνση του τότε γνωστού κόσμου, προτείνοντας ταυτόχρονα και μια ιδεολογική θεώρηση. Ένα σχολικό θραύσμα αγγείου (*δστρακον*) του 3ου ή

του 4ου αιώνα (Ostrakon Michigan, τόμ. I, αρ. 662) από την Καρανίδα (Φαγιούμ) μνημονεύει τους Παλμυριανούς και τους Αλαμανούς, δύο έθνη που δεν υποτάχθηκαν στη ρωμαϊκή ηγεμονία. Καθώς οι Αλαμανοί εμφανίζονται για πρώτη φορά στα κείμενα στις αρχές του 3ου αιώνα, ο δάσκαλος που έβαλε τον μαθητή να αντιγράψει το όνομα αυτό ήξερε να προσαρμόζει τη διδασκαλία του στις καινούργιες γνώσεις της εποχής. Τα ελληνικά σχολεία της Αιγύπτου δεν αδιαφορούσαν για τη ρωμαϊκή ιστορία, μολονότι παρέμεναν κατά βάση προσανατολισμένα στην ιστορία του κόσμου των ελληνικών πόλεων, των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου και των ελληνιστικών βασιλείων.

Το επίπεδο αλφαριθμητισμού είναι πάντοτε πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί. Στην ελληνική Ανατολή, η μόνη επαρχία για την οποία μπορεί να επιχειρηθεί παρόμοια μελέτη είναι η Αίγυπτος, χάρη στις παπυρολογικές πηγές. Αυτές καταδεικνύουν διάφορα επίπεδα αναλφαριθμητισμού: μεταξύ αυτών όσους γράφουν αργά (οι *βραδέως γράφοντες*), δηλαδή όσους και όσες ξέρουν μόνο να γράφουν το όνομά τους και κάποιες λέξεις. Ο Ιουστινιάνειος κώδικας τους αναφέρει με τον όρο *ὀλιγογράμματοι*, αυτοί που γράφουν λίγες λέξεις, ξεχωρίζοντάς τους από εκείνους που δεν ήξεραν καθόλου να γράφουν και αποκαλούνταν *ἀγράμματοι*. Στα κείμενα όμως που προέρχονται από την Αίγυπτο, η ανικανότητα του είδους αυτού αφορούσε αποκλειστικά τα ελληνικά, και όχι τη δημοτική, δηλαδή την τρέχουσα αιγυπτιακή γλώσσα.

## Η αθλητική διδασκαλία

### • Η θέση της φυσικής αγωγής

Κατά την αυτοκρατορική εποχή η σωματική άσκηση παραμένει στην ελληνική Ανατολή θεμελιώδης αξία της *παιδείας* και άρα δεν υποχωρεί σε σχέση προς την ελληνιστική εποχή, όπως

πίστευε ο Ανρί-Ιρενέ Μαρρού. Οι αυστηρότατες επικρίσεις προς τους αθλητές που διατυπώνουν γιατροί σαν τον Γαληνό ή σοφιστές σαν τον Ψευδοπλούταρχο δεν επηρέασαν ούτε την αθλητική εκπαίδευση των παιδιών ή των εφήβων στο γυμνάσιο ούτε βέβαια τη θέση της άθλησης στη ζωή των ενηλίκων. Οι επιθέσεις ήταν παρά ταύτα σφοδρές: ο Ψευδοπλούταρχος βλέπει τους αθλητές ως άνδρες βίαιους, ανόητους και απαίδευτους:

***Μια ανελέητη κριτική του κόσμου των αθλητών***

Αν πάλι αυτοί (οι δάσκαλοι γυμναστικής και οι μαλάκες) δεν μας επιτρέπουν κατά το δείπνο καμιά άλλη αναζήτηση ή φιλοσοφική συζήτηση ή κανένα ανάγνωσμα από εκείνα που η γλύκα τους έγκειται στο ωραίο και στο ωφέλιμο και μας ελκύουν με την ευχαρίστηση, θα τους ζητήσουμε να μη μας ενοχλούν αλλά να επιστρέψουν στον ξυστό (του γυμνασίου) και στις παλαιότερες και να τα λένε αυτά στους αθλητές, τους οποίους, αφού τους απέκοψαν από τα βιβλία και τους συνήθισαν να περνούν τη μέρα τους με αστεϊσμούς και βωμολοχίες, [...] τους έκαναν εξίσου γυαλιστερούς με τους κίονες των γυμνασίων και σαν από πέτρα.

Ψευδοπλούταρχος, *Υγιεινά παραγγέλματα*, 133C-D,  
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France»

Η φυσική άσκηση είχε πάντοτε στόχο να αναπτύξει την αγάπη για την προσπάθεια, το πνεύμα άμιλλας, τη φυσική ομορφιά και την ανδροπρέπεια (*ἀνδρεία*). Οι Έλληνες, λοιπόν, παραμένουν πιστοί στην αρχή *νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ*, που χαρακτήριζε την ελληνική παιδεία από την εποχή του Ομήρου μέχρι το θρίαμβο του χριστιανισμού.

- *Τα γυμνάσια*

Κάθε ελληνική πόλη διέθετε τουλάχιστον ένα γυμνάσιο: η Πέργαμος διέθετε έξι ή επτά, η Σαλαμίνα της Κύπρου τέσσερα, τρία η Μίλητος. Ο πολλαπλασιασμός τους ήταν συνάρτηση της σπουδαιότητας των πόλεων αλλά και της εξειδίκευσής τους ανάλογα με τις ηλικιακές κατηγορίες: γυμνάσιο (παλαιόστρα) για τα παιδιά, γυμνάσιο για τους νέους, γυμνάσιο για τους ώριμους άνδρες. Γυμνάσια δεν συναντάμε μόνο στις ελληνικές πόλεις. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο ήταν παρόντα και στις μητροπόλεις των νομών. Αντίθετα, τα γυμνάσια χωριών που μαρτυρούνται κατά την πτολεμαϊκή περίοδο εξαφανίζονται. Τα γυμνάσια διέθεταν εξειλιγμένα λουτρά (θέρμες), κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα. Τα έξοδα συντήρησης τα αναλάμβανε ένας λειτουργός, ο γυμνασίαρχος, ένας πλούσιος τοπικός προύχοντας. Έπρεπε να παρέχει το λάδι, να αναλαμβάνει τις αμοιβές των δασκάλων γυμναστικής και τη συντήρηση των κτιρίων.

Όπως και κατά την ελληνιστική εποχή, το γυμνάσιο δεν προοριζόταν μόνο για τη σωματική άσκηση. Όσοι σύχναζαν σε αυτό μορφώνονταν κιόλας εκεί. Οι δάσκαλοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δίδασκαν στους χώρους του, όπου μπορούσαν επίσης να γίνονται διαλέξεις.

- *Η εφηβεία*

Διατηρεί πλήρως το ρόλο της στη μόρφωση της ελληνικής κοινωνικής ελίτ της ρωμαϊκής Ανατολής και παραμένει πανελλήνιος θεσμός. Στη ρωμαϊκή Αίγυπτο, η εφηβεία αφορούσε αποκλειστικά τους γιους πολιτών των ελληνικών πόλεων (Αλεξάνδρεια, Ναύκρατις, Πτολεμαΐς, Αντινοόπολις μετά το 130), καθώς και τους γόνους της τάξης των «ανθρώπων του γυμνασίου» στις μητροπόλεις. Οι Εβραίοι και οι Αιγύπτιοι αποκλείονταν. Η κατάρτιση των εφήβων παρέμεινε πνευματική και αθλητική. Η αθηναϊκή εφηβεία διατηρεί τη μεγαλύτερη αίγλη: ελκύνοντας



«τη χρυσή νεολαία» που κατέφθανε από κάθε περιοχή της Μεσογείου. Οι εφηβικοί αγώνες επέτρεπαν να προβληθεί η συνοχή της κοινότητας αλλά και να ξεχωρίσει μια ομάδα επιλέκτων, η ομάδα των νικητών. Τέσσερα ελληνικά επιγράμματα από τη Μεγάλη Ερμούπολη (τέλη 2ου / αρχές 3ου αιώνα) υμνούν την αξία του παιδοτρύβη Ερμοκράτη, που προπονούσε με επιτυχία τους εφήβους αυτής της πρωτεύουσας νομού (μητροπόλης) της Μέσης Αιγύπτου (*Inscriptions métriques grecques de l'Égypte gréco-romaine*, αρ. 22).

## Η ελληνική πολιτιστική ταυτότητα

Η εξύμνηση των ελληνικών αξιών

- *Η πολιτιστική αναγέννηση του ελλητισμού*

Οι Έλληνες διανοούμενοι, αρχιτέκτονες αυτής της πολιτιστικής αναγέννησης του ελλητισμού, υμνούν το ένδοξο ελληνικό παρελθόν ενώ ταυτόχρονα αποδέχονται τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Η πολιτιστική κληρονομιά των Αθηνών εξαιρείται ιδιαίτερα. Για τους εκπροσώπους της, δεν υπάρχει η παραμικρή αντινομία ανάμεσα στην προβολή της ελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας και το τέλος της ανεξαρτησίας για τον ελληνικό κόσμο. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία νοείται ως κληρονόμος της αυτοκρατορίας του Αλεξάνδρου, καθότι έχει φέρει την ειρήνη στους Έλληνες (*Pax Romana*). Τα προνόμια (ελευθερία, ασυλία) που παραχωρήθηκαν σε πολλές ελληνικές πόλεις ικανοποιούσαν την κυρίαρχη αριστοκρατία, που συνέχεια πλούτιζε, οπότε τα μέλη της μπορούσαν να δρουν ως ευεργέτες. Η πρόσβαση στην ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη επέτρεψε σταδιακά την ενσωμάτωση των ξένων, φαινόμενο που κορυφώθηκε το 212, όταν ο αυτοκράτορας Καρρακάλλας παρχώρησε την *civitas Romana* σε όλους τους ελεύθερους κατοί-

κους της αυτοκρατορίας. Οι Έλληνες αυτοί, ωστόσο, γνώριζαν καλά ποιός ήταν ο πραγματικός κυρίαρχος του κόσμου. Έτσι, στα *Πολιτικά παραγγέλματά* του, που έγραψε μεταξύ 100 και 109, ο Πλούταρχος (45 ή 47-112) συνιστούσε «να έχει κανείς πάντοτε κάποιον φίλο Ρωμαίο ανάμεσα στους ανώτερους και τους ισχυρότερους, σίγουρο στήριγμα για την πολιτική του δράση» (814C) και να μην καταφεύγει συνέχεια στη ρωμαϊκή διαιτησία για διαφορές μεταξύ Ελλήνων.

Η Μικρά Ασία ήταν η καρδιά αυτής της αναγέννησης του ελληνισμού. Οι δύο μόνοι ιστορικοί της Ρώμης, που το έργο τους έφτασε μέχρις εμάς, ήταν Έλληνες καταγόμενοι από εκεί – ο Δίων Κάσσιος (περ. 160-235) και ο Ηρωδιανός (περ. 175-245). Οι πιο σημαντικοί ρήτορες ήταν ο Δίων Χρυσόστομος από την Προύσα (περ. 40-120) και ο Αίλιος Αριστείδης (117-μετά το 180). Υπήρχαν όμως και άλλοι, όπως ο Αθηναίος Ηρώδης Αττικός, που διδάξε την ελληνική ρητορική στον Μάρκο Αυρήλιο, ή ο Φίλοστρατος, πολίτης της Αθήνας, που έγραψε *Βίους σοφιστῶν* στο πρώτο τρίτο του 3ου αιώνα και επινόησε τον όρο «δεύτερη σοφιστική». Ο Πανσανίας από τη Μαγνησία του Σιπύλου, ο οποίος έγραψε μεταξύ 160 και 180, στο έργο του *Ἑλλάδος Περιήγησις* περιγράφει τον ελληνικό χώρο για τους σύγχρονούς του, ιδίως τους νεαρούς Έλληνες που επισκέπτονταν τόπους με ιδιαίτερη αίγλη όπως οι Δελφοί κατά τα ταξίδια τους ως σπουδαστές. Αυτή η αναγέννηση δεν παρατηρείται μόνο στο πεδίο των γραμμάτων, αλλά και της ιατρικής, των μαθηματικών, της αστρονομίας. Τον 2ο αιώνα, ο Γαληνός από την Πέργαμο, φιλόσοφος και γιατρός, ή ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, αστρονόμος και γεωγράφος, είναι εμβληματικές της μορφές.

Η σκέψη του Πλούταρχου –που ο Μονταίνιος θεωρούσε ότι «τον γνώριζε σε βάθος»– πλούσιος διακεκριμένος πολίτης της Χαιρώνειας, της πρώτης του πατρίδας, αλλά και των Δελφών, της Αθήνας και της Ρώμης, αποκαλύπτει τη νοοτροπία των Ελλήνων

απέναντι στους μη Έλληνες, τους βαρβάρους. Βλέπει την ιστορία της Ελλάδας ως αντίθεση ανάμεσα στην «ελληνικότητα» (έλληνικόν) και τους «βαρβάρους» (βαρβαρικόν). Αυτή η προάσπιση του ελληνισμού ήταν, κατ' αυτόν, σαφώς έργο των Ελλήνων της κυρίως Ελλάδας απέναντι στους Πέρσες αλλά και των Ελλήνων της Δύσης απέναντι στους Καρχηδόνιους, τους Ετρούσκους και τα έθνη της Ιταλίας. Η λέξη βάρβαρος αποκτά πρόγραμμα για πρώτη φορά μειωτική σημασία και γίνεται συνώνυμη του απαίδευτου και αδαούς. Η απουσία ελληνικής παιδείας (ἀπαιδευσία) δεν επέτρεπε να επιτύχει κανείς τις ελληνικές αρετές, το θάρρος και τη μετριοπάθεια, όπως δείχνει το παράδειγμα του σπουδαίου Μάριου, που είχε ωστόσο επονομαστεί «τρίτος ιδρυτής της Ρώμης» μετά τη νίκη του επί των Κίμβρων και των Τευτόνων το 102-101 π.Χ.:

### *Η αίγλη της ελληνικής παιδείας*

Λέγεται πως ούτε γράμματα έμαθε ελληνικά ούτε έκανε χρήση της ελληνικής γλώσσας σε καμιά σοβαρή περίπτωση, επειδή, κατά τη γνώμη του, ήταν γελοίο να μαθαίνει κανείς τα γράμματα που τα διδάσκουν όσοι είναι δούλοι σε άλλους. Μετά όμως τον δεύτερο θρίαμβο, με την ευκαιρία της καθιέρωσης κάποιου ναού, προσέφερε ένα θέαμα ελληνικό, οπότε πήγε στο θέατρο όπου απλώς κάθισε κι έπειτα αποχώρησε αμέσως. [...] Έτσι, αν κάποιος είχε πείσει τον Μάριο να θυσιάσει στις ελληνικές Μούσες και Χάριτες, δεν θα είχε θέσει στις έξοχες στρατιωτικές και πολιτικές του πράξεις τέλος τόσο αισχρό, κινούμενος από το θυμικό, την άκαιρη φιλαρχία και την αχόρταγη δίψα του για επιβολή και εξοκέλλοντας σε σκληρότατα και τόσο βάνουσα γηρατειά.

Πλούταρχος, *Μάριος* 2, 2-4,  
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1976

Ήταν, επομένως, δυνατόν για έναν «βάρβαρο» να γίνει Έλληνας εξελληνιζόμενος, μαθαίνοντας δηλαδή να μιλάει ελληνικά (έλληνίζειν). Ο εξελληνισμός, που ο Πλούταρχος τον βλέπει ως αξιοδοτική πολιτιστική πρόσκτηση (acculturation), εξηγεί το θαυμασμό του για τον Μέγα Αλέξανδρο, στον οποίο αφιέρωσε έναν από τους *Βίους* του και μια μικρή πραγματεία με τον τίτλο *Περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης*, που θα ενέπνεε αργότερα τον Γερμανό ιστορικό Ιωάννη Γουστάβο Ντρούζεν (1808-1884) να συγγράψει τη σημαντική *Ιστορία του Αλεξάνδρου*, η οποία δημοσιεύθηκε στο Βερολίνο το 1833.

• *Η ελληνική παιδεία ως παιδεία οικουμενική*

Ωστόσο, οι Έλληνες δεν προσδιόρισαν καμιά αντίθεση ανάμεσα στις δυο παιδείες, την ελληνική και τη λατινική. Αυτές πράγματι, όπως γράφει ο Ζαν Σιρινελλί (Jean Sirinelli), «αντιμετωπίζονται ως αδελφές», «για τους Ρωμαίους η ελληνική παιδεία δεν είναι των Ελλήνων, αλλά παιδεία οικουμενική». Η ρωμαϊκή κοινωνική ελίτ αναγνώριζε την προτεραιότητα και την αξία της ελληνικής παιδείας, και οι αυτοκράτορες την ενόησαν. Ο φιλλέληνας αυτοκράτορας Αδριανός ίδρυσε το 131/132 το Πανελλήνιο, ίδρυμα με σκοπό τη σύσφιξη των πολιτιστικών και θρησκευτικών δεσμών ανάμεσα στους Έλληνες. Ο Αντωνίνος ευνόησε την εισδοχή των Ελλήνων στη ρωμαϊκή Σύγκλητο. Ο Μάρκος Αυρήλιος έγραψε τα *Εἰς ἑαυτὸν* στα ελληνικά. Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, τα ελληνικά ήταν αντικείμενο μελέτης ήδη από την παιδική ηλικία, σχεδόν σαν δεύτερη μητρική γλώσσα. Αυτό το συχνά παθιασμένο ενδιαφέρον των Ρωμαίων για την ελληνική γλώσσα και παιδεία αρχίζει να εκδηλώνεται τον 3ο αιώνα π.Χ. και γίνεται εντονότερο στα χρόνια του Σκιπίωνα Αιμιλιανού και του Κικέρωνα. Η γνώση της ελληνικής γλώσσας δεν περιοριζόταν στους λίγους επίλεκτους της κοινωνίας στη δυτική αυτοκρατορία: ελλη-

νικά γνώριζαν επίσης οι δούλοι και οι απελεύθεροι. Τα λατινικά, από την άλλη πλευρά, τα μελετούσαν λίγοι στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η μελέτη των ελληνικών παρήκμασε κάπως στη Δύση από τον 3ο αιώνα μ.Χ. και μετά. Επομένως, για έξι αιώνες, ένας μορφωμένος Ρωμαίος ήταν δίγλωσσος.

• *Οι χριστιανοί και οι Έλληνες*

Η σχέση των χριστιανών απέναντι στην ελληνική παιδεία υπήρξε διαφορούμενη. Στην πραγματικότητα, συνίσταται εν μέρει σε εχθρότητα που γεννούσε η εξομοίωση της ελληνορωμαϊκής παιδείας με την ειδωλολατρική παιδεία. «Έλληνας» ήταν συνώνυμο του «ειδωλόλατρες». Έτσι, ο Τερτυλλιανός γράφει τη φράση: «Τι το κοινό ανάμεσα στην Αθήνα και στα Ιεροσόλυμα; Η Ακαδημία και η Εκκλησία;». Η αντίθεση έμελλε να εκφραστεί με βιαιότητες, όπως η πυρπόληση του Σεραπείου στην Αλεξάνδρεια, το 391, από τον επίσκοπο Θεόφιλο, και, κατά συνέπεια, η καταστροφή όλων των βιβλίων της ξακουστής βιβλιοθήκης, της πιο πλούσιας μετά τη βιβλιοθήκη του Μουσείου. Η φιλόσοφος Υπατία δολοφονείται το 415, προστά στο σπίτι της, από φανατικούς χριστιανούς μοναχούς που ο Λιβάνιος τους αποκαλεί «μαύρα ράσα», σταλμένους από τον πατριάρχη Κύριλλο. Και αντίστροφα όμως, οι μαθητές των χριστιανικών σχολείων εξακολούθησαν να μελετούν τους Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, όπως δείχνουν οι σχολικοί αιγυπτιακοί πάπυροι, ο πάπυρος Bouriant, για παράδειγμα, που φυλάσσεται στο παπυρολογικό Ινστιτούτο της Σορβόνης. Οι χριστιανοί συγγραφείς, όπως ο ίδιος ο Τερτυλλιανός, ο Ωριγένης ή οι Έλληνες πατέρες Αθανάσιος, επίσκοπος Αλεξανδρείας, Βασίλειος ο Μέγας, επίσκοπος Καισαρείας, ή Ιωάννης Χρυσόστομος, επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, είχαν ανατραφεί με την «ελληνική» παιδεία.

## Η διδασκαλία των λατινικών σε μια δίγλωσση αυτοκρατορία

### • Η βασική διδασκαλία

Απευθυνόταν μάλλον σε «αρχάριους» ενήλικες παρά σε παιδιά. Ο Μπρυνό Ροσέτ (Bruno Rochette) μελέτησε τα σχετικά τεκμήρια, παπύρους και εγχειρίδια που διέσωσε η μεσαιωνική παράδοση και που τα χρησιμοποιούσαν οι μαθητευόμενοι αυτοί λατινιστές. Τα παπυρικά ευρήματα είναι τριών ειδών: λατινικά αλφαβητάρια αντιγραμμένα μαζί με τα ελληνικά τους αντίστοιχα, αποσπάσματα από λατινικές γραμματικές ή πραγματείες περί γραμματικής, ελληνολατινικά γλωσσάρια. Τα γλωσσάρια ήταν αλφαβητικά ή θεματικά, είτε γλωσσάρια δύο Λατίνων συγγραφέων, του Βιργίλιου και του Κικέρωνα. Την επιλογή των συγκεκριμένων συγγραφέων την εξηγεί το κύρος τους, αλλά και το γεγονός ότι θεωρούνταν ισάξιοι του Ομήρου για την εκμάθηση της ανάγνωσης, και του Δημοσθένη για την εκμάθηση της απαγγελίας. Τα μεσαιωνικά εγχειρίδια συνίστανται ουσιαστικά σε εγχειρίδια αποκαλούμενα *Hermeneumata*. Το πιο σημαντικό αποκαλείται από τους επιστήμονες *Hermeneumata Pseudodisitheana*: περιλαμβάνει αλφαβητικούς καταλόγους λέξεων, ολόκληρα κείμενα και κωμικά σκηνικά επεισόδια της καθημερινής ζωής. Τα εγχειρίδια αυτά είχαν συνταχθεί για τους ελληνόφωνους που ήθελαν να μάθουν λατινικά, αλλά μπορούσαν επίσης να τα μεταχειριστούν και Λατίνοι που μάθαιναν ελληνικά. Οι μελετητές δέχονται ότι συντάχθηκαν κατά το πρώτο μισό του 3ου αιώνα, ή και στα τέλη του 2ου, όταν τα λατινικά έγιναν, παράλληλα με τα ελληνικά, η γλώσσα της διοίκησης στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Είναι αλήθεια ότι η πρώτη μαρτυρία περί διδασκαλίας των λατινικών σε ελληνόφωνους χρονολογείται μόλις τον 3ο αιώνα. Η ύπαρξη εγχειριδίων ελληνικής-λατινικής-κοπτικής γλώσσας (ένα μόνο μάς είναι γνωστό μέχρι σήμερα) δείχνει ότι τα λατινικά

είχαν επίσης διεισδύσει σε ορισμένους αιγυπτιακούς κύκλους, αναμφίβολα ήδη από τον 3ο αιώνα.

• *Η ανώτερη διδασκαλία*

Μετά τη διδασκαλία βασικών γνώσεων που ήταν έργο του γραμματικού (grammaticus) στις μικρές πόλεις της αυτοκρατορίας, οι ελληνόφωνοι μπορούσαν να τελειοποιήσουν τα λατινικά τους στις «ανώτερες σχολές», που είχαν ανοίξει σε μερικές μεγάλες πόλεις, και να ολοκληρώσουν έπειτα τις σπουδές στην ίδια τη Ρώμη. Τα τρία μεγάλα «πανεπιστημιακά» κέντρα για το ρωμαϊκό δίκαιο στην Ανατολή ήταν η Βηρυτός, η Καισάρεια της Παλαιστίνης και η Αλεξάνδρεια. Η νομική σχολή της Βηρυτού, που ιδρύθηκε λίγο μετά το 212, ήταν περιώνυμη. Ο επίσκοπος Γρηγόριος ο Θαυματουργός, που μελέτησε εκεί το ρωμαϊκό δίκαιο, εκφράζει το πόσο αξιόλογη ήταν σε ένα λόγο του προς τον Ωριγένη που εκφωνήθηκε το 239 στην Καισάρεια της Παλαιστίνης:

*Το ενδιαφέρον της μελέτης του ρωμαϊκού δικαίου*

(Ο άγγελός μου) του το έβαλε στο μυαλό και μέσω εκείνου με προέτρεψε να μάθω τους ρωμαϊκούς νόμους. Ο άνθρωπος βέβαια το έπραξε με το παραπάνω, κι εγώ υπάκουσα, περισσότερο για να τον ευχαριστήσω παρά από αγάπη για την τέχνη. Με πήρε λοιπόν μαθητή του και άρχισε να με διδάσκει φιλότιμα. Μου αποκάλυψε μάλιστα κάτι που βγήκε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αληθινό, ότι η εκμάθηση των νόμων θα μου ήταν εφόδιο (αυτή τη λέξη χρησιμοποίησε) είτε ήθελα να γίνω σήτορας στα δικαστήρια είτε οτιδήποτε άλλο.

Γρηγόριος ο Θαυματουργός, *Εἰς Ὠριγένην Προσφωνητικὸς 5*, 50-60, γαλλ. μτφρ. Bruno Rochette, *Le latin dans le monde grec*,

Βουξέλλες 1997, σ. 172

## Τα μείζονα κέντρα της ελληνικής παιδείας

### • Οι ελληνικές βιβλιοθήκες

Η ελληνόφωνη Ανατολή φιλοξενούσε πλήθος βιβλιοθήκες, που τα απομεινάρια τους είναι και σήμερα ορατά: η βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα, η βιβλιοθήκη της Θεσσαλονίκης, των Φιλίππων, η βιβλιοθήκη του Κέλσου στην Έφεσο ή η βιβλιοθήκη του Ασκληπιείου της Περγάμου. Τίποτα όμως δεν απέμεινε από τις δύο ξακουστές βιβλιοθήκες της Αλεξάνδρειας, τη βιβλιοθήκη του Μουσείου και τη βιβλιοθήκη του Σεραπείου. Φιλοξενούσαν όχι μονάχα βιβλία σε κυλίνδρους αλλά και κώδικες, τη νέα μορφή βιβλίου με σελίδες, που αποτελούσε ρωμαϊκή και ειδωλολατρική επινόηση. Ο κώδικας επρόκειτο πολύ γρήγορα να υιοθετηθεί από τους χριστιανούς για τα ιερά τους κείμενα. Ο Τερτυλιανός, που γράφει το *Apologeticum* το 197, μνημονεύει επίσης την αλεξανδρινή Βίβλο ανάμεσα στα έργα που φυλάσσονταν στον καιρό του στην Αλεξάνδρεια:

### *Τα βιβλία των βιβλιοθηκών της Αλεξάνδρειας*

5... Ο Πτολεμαίος, ο επονομαζόμενος Φιλάделφος, βασιλιάς πολύ μορφωμένος και βαθύς γνώστης κάθε γραμματειακού είδους, εφάμιλλος, πιστεύω, του Πεισίστρατου όσον αφορά την αγάπη του για τις βιβλιοθήκες, συγκέντρωσε πολλά βιβλία ιστορίας, περίφημα για την παλαιότητά τους ή αξιοπερίεργα από κάποια άποψη. Με τη συμβουλή του Δημήτριου του Φαληρέα, του πιο φημισμένου γραμματικού της εποχής, που τον είχε κάνει διευθυντή της βιβλιοθήκης του, ζήτησε βιβλία και από τους Εβραίους, δηλαδή δικά τους βιβλία, γραμμένα στη γλώσσα τους, που μόνον εκείνοι είχαν στην κατοχή τους. [...] 7 Οι Εβραίοι όμως έδωσαν στον Πτολεμαίο και το μέσο να καταλάβει τα βιβλία τους: του έδωσαν εβδομήντα δύο ερμηνευτές [...] 8 Έτσι, τα μνημεία τούτα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, μπορεί να τα δει κανείς και σή-



μερα στο ναό του Σέραπη, στη βιβλιοθήκη του Πτολεμαίου, μαζί με το εβραϊκό τους πρωτότυπο.

Τερτυλλιανός, *Apologeticum* XVIII, 5-7,  
Les Belles Lettres, coll. «Universités de France», 1961

• *Οι «πανεπιστημιούπολεις»*

Η Αλεξάνδρεια ήταν «πανεπιστημιακό» κέντρο σε διάφορους τομείς: εκτός από το ρωμαϊκό δίκαιο και τα λατινικά, εκεί διδασκόταν η φιλοσοφία, η ρητορική και η ιατρική, που φαίνεται ότι υπήρξε το καύχημά της. Στην ίδια πόλη αναπτύχθηκε ο νεοπλατωνισμός με τον Πλωτίνο, καθώς και το Διδασκαλείο, σχολή κατήχησης που ίδρυσε ο επίσκοπος Δημήτριος στα τέλη του 2ου αιώνα. Στην Αθήνα, που παρέμεινε η πιο λαμπρή «πανεπιστημιούπολη» της ελληνόφωνης Ανατολής, καθώς και στη Σμύρνη, που ήταν ιδιαιτέρως ξακουστή, η διδασκαλία γινόταν αποκλειστικά στα ελληνικά. Η πλατωνική σχολή των Αθηνών, η Ακαδημία, έκλεισε το 529 με διαταγή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού. Ο χριστιανισμός έκρινε, σύμφωνα με την ωραία διατύπωση του Ζαν Σιρινελλί στο βιβλίο του *Les Enfants d'Alexandre (Τα παιδιά του Αλέξανδρου)* (σ. 555), «ότι είχε πια ενηλικιωθεί».